

ՍՍՌՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ

ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ա. ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ

ԹՃՆԱՄՈՒ ԿԵՐՊԱՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ԱՐՄՖԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

1 9 4 3

891.99(09)

25.380

Պ-36 Պատմություն, Ս.

Թճնամու կնքարար հայերան

կին քանակություն մեզ:

Կո.

831.99.09

Ղ-36

ՍՅՈՒՊԿԱՄ Է 1981 թ.

Ա. ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ

ԹՃՆԱՄՈՒ ԿԵՐՊԱՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ԲԱՆԱՋՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

25330-
A T
6349

Տպագրվում է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի
Հայկական Ֆիլիալի Նախագահության որոշմամբ:

Պատ. խմբագիր՝ Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ա

Հայ ժողովուրդը աշխարհի այն սակավաթիվ ժողովուրդներից մեկն է, որոնց կյանքը, պատմական դեպքերի բերումով, անցել է մարտի երթերի և արյունահեղ ընդհարումների մեջ։ Դարեր շարունակ նրա վզին կախված է եղել օտարերկրյա բռնակալների արյունոտ սուրբ։ Դարերի ընթացքում զանազան այլազգի ու այլադավան թշնամիներ տարել են նրա արդար վաստակի արդյունքը, ոտնահարել նրա ամենանվիրական սրբությունները, ձեռք են բարձրացրել նրա ազատության ու անկախության վրա, վիրավորել նրա ազգային արժանապատվությունը, արհամարհել են նրա լեզուն ու կրոնը, ոչնչացրել հոգևոր և նյութական կուլտուրայի լավագույն հուշարձանները, խորը խոցել են նրա հոգին, բռնադատել նրա մարդկային իրավունքներն ու պատիվը։ Օտարերկրյա բռնակալների հանցանքով է, որ խաղաղասեր ու ստեղծագործ հայ ժողովրդի հայրենի երկիրը պարբերաբար դարձել է պատերազմների թատերաբեմ, ավերվել ու ամայացել են նրա ծաղկուն քաղաքներն ու շենքերը։ Հայաստանի պատմական այս ճակատագիրը պատկերավոր կերպով բնութագրված է 10-րդ դարի նշանավոր արարացի աշխարհագիր Իբն-ալ-Ֆակիհ Համադանիի «Բիթաբ-ալ-Բուղան» («Երկիրների գիրք») վերնագրով

աշխատութեան մեջ: Հարասելով Քարին, նա պատմում է. «Ես գտա գրքերի մեջ..., որ Մեքքան ավերում են հաբեշները, Մեդինան՝ սուլը, Բասրան՝ ջրհեղեղը, Դուբայը՝ գաղթը, Զիբալը քար ու քանդ է լինում կայծակի հարվածներից ու երկրաշարժներից, Սուրասանը՝ այլ և այլ պատուհասներից, Ռեյլը բռնադատում են դիւմացիք և Թաբարստանցիները, իսկ ինչ վերաբերում է Հայաստանին և Ատրպատականին, ապա այդ երկու երկիրները կործանվում են հեծելազորի սմբակներից և մեկ էլ կայծակների ու երկրաշարժի հարվածներից»: Նույն Իբն-ալ Ֆակիհը բերում է և հետևյալ խոսակցութիւնը. «Սիրիացի Մաքհուլն ասաց.— Ամենից հաճախակի ավերումների ենթակա երկիրը Հայաստանն է: Հարցրին նրանից.— Ի՞նչն է դրա պատճառը: Նա ասաց.— Հեծելազորի սմբակները»:¹

Նույնը կրկնում է նաև 12-րդ դարի հայ պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցին: Նկարագրելով սելջուկյան բռնապետների սանձակոծ հորդանքների՝ Հայաստանում կատարած ավերածութիւններին մեկը, նա դառնացած բացականչում է. «... սմբակք երիվարաց նոցա մաշեցին զլեւինս և զբլուրս»:²

Հայ ժողովրդի ազգային խաղաղասեր ու ստեղծագործ բնավորութեան և պատմական ճակատագրի միջև եղած հիշյալ ուժեղ հակադրութիւնը ծանր է դարձրել նրա կյանքը: Սակայն, ժողովուրդը երբեք չի հուսալքվել: Ամեն անգամ անօրինակ պայքարով դիմա-

¹ Biblioth. Geograph. Arab., V, 1855, էջ 257:

² Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Բ. տիպ, Վաղարշապատ, 1898 թ., էջ 140:

գրավելով իր երկիրը խուժող թշնամուն և ազատագրելով նրանից հայրենի հողը, իր հարազատ հեղինակներից մեկի երգած ծիծեռնակի նման¹ նա մեծ ջանասիրությամբ վերականգնել է «արյունախումբ թշնամու» կողմից քանդված իր բունը։ Անդու աշխատանքով և դառն քրտինքով նա նոր ի նորո վերաշինել է իր ավերված քաղաքներն ու շենքերը, ակոսել խոպան մնացած դաշտերը, հրաշակերտել իր հոյակապ վանքերն ու տաճարները, զարգացրել իր գիրն ու գրականությունը, հնչեցրել իր աշխատանքի ու սիրո սքանչելի երգերը։

Որքան ավելի արյունոտությամբ ու բարբարոս է եղել թշնամին, այնքան ավելի մեծ ու անսասան է եղել և ժողովրդի պայքարի կորույլը։ Իր խոփը վահան դարձրած և գրիչը՝ սուր, վանքերը դարան շինած ու խաչքարերը՝ դիրք, իր տաճարները բերդի վերածած և խուսկը՝ վառողի, նա համառորեն դիմադրել է թշնամուն։ Արյունահեղ կռիվներով հեռու վանելով իր հայրենիքի սահմաններից նրա ոսոխներին, հայ ժողովուրդը տարիների ու տասնամյակների ընթացքում հետզհետե բուժել է նրանց հասցրած ծանր ու խոր վերքերը։ Բայց բուժելով, նա չի մոռացել իր պատուհասիչներին, նրանց կատարած ավերն ու ավարը, նրանց դավադիր ու նենգ կերպարը։ Իր պատմիչների ու գրողների ձեռքով, ի գիտություն գալոց սերունդների, նա գրոշմել է նրանց անունները հայրենի դըպրության էջերում, վիպել ու երգել նրանց արյունոտ

¹ Սոսքը Ղ. Աղայանի «Ծիծեռնակ» վերնագրով հայտնի բանաստեղծության մասին է։

արորժքների մասին: Պերճախոս են այս տեսակետից մեզ հասած պատմագրական մի շարք հուշարձանների ոչ միայն բովանդակութունները, այլև վերնագրերը. «Ողբ Նդեսիոյ» (Ն. Շնորհալի), «Յիշատակարան աղետից» (Գր. Խլաթեցի), «Վերք Հայաստանի» (Խ. Աբովյան) և այլն:

Ձայնակցելով իրենց ուսյալ ու անվանի հայրենակիցներին, նույնը բանավոր գեղարվեստական խոսքով արել են նաև հայոց անանուն և անուռ վիպասաններն ու գուսանները՝ երկար դարերի ընթացքում բերնեբերան և սերնդից սերունդ վիպելով ու երգելով իրենց հայրենիքի ոսոխների և նրանց կատարած այդ արյունոտ արարքների մասին:

Օտարերկրյա բռնակալի գործն ու անձը, երբեմն ավելի, երբեմն պակաս, արձագանք է գտել հայկական բանահյուսության մեզ հասած բազմաթիվ մեծ ու փոքր հուշարձանների մեջ: Նրա մասին ավանդում են հայոց հնագույն առասպելներն ու զրույցները: Նրա պատմութունն են անում հայկական հին ու նոր վիպերը: Նրան հիշատակում են հայ գեղջուկի քնարական ու վիպական երգերը: Նրա վերաբերյալ ակնարկներ են անում նույն այդ գեղջուկի իմաստուն առածներն ու ասացվածքները, թունոտ ու թունդ անեծքներն ու նղովքները:

Եվ եթե հաճախ արտաքին թշնամին հայ ժողովրդի դարավոր կուլտուրայի բազմաթիվ այլ հուշարձանների հետ ոչնչացրել, հրի ճարակ է դարձրել նաև իր և իր նախնիների մասին հուշող վերոհիշյալ մագաղաթյա մատյաններն ու գրքերը, ապա, առասպելաշեն ժողո-

վուրդն իր հիշողության անկիզբի դանձարանում պահել ու պահպանել է նրա մասին իր պապերի և ապուպապերի ավանդած գեղարվեստական բանավոր խոսքի վերահիշյալ հուշարձանները:

Բ

Բանահյուսության նյութ դարձնելով իր առավել աչքի ընկնող թշնամիներին, հայ ժողովուրդը հիմնականում հարազատ է մնացել նրանց իրական-պատմական բնութագրերին: Սակայն, միայն հիմնականում: Իր առասպելներում ու զրույցներում, վիպերում ու երգերում նա չի ներկայացրել վերջիններիս այնպես, ինչպես դրանց մասին հաղորդված է իրական գեոքերի ու գեմքերի համեմատաբար ավելի մոտ պատկերը տվող պատմա-մատենագրական հուշարձաններում: Անցնելով ժողովրդի ստեղծագործական բովից (վերաստեղծվելով նրա երեակայության մեջ և այդ երեակայության միջոցով) և կրելով իրենց վրա բանավոր ավանդության ուրույն կնիքը, պատմական վերահիշյալ գեմքերը ենթարկվել են նկատելի փոփոխությունների: Ժողովուրդը խմբագրել է նրանց, խտացրել կամ մեղմել է գույները, մարմնավորել նրանց մեջ այն ամենը, ինչ ինքն է մտածել ու զգացել նրանց մասին, կատարել վիպական-գեղարվեստական ընդհանրացումներ:

Թշնամու կերպարը կերտելու, նրա դիմանկարն ավելի կենդանի ու խոսուն դարձնելու, նրա ներքին էությունն ու արտաքին տեսքն առավել հաջող դրսե-

վորելու համար, հայ ժողովուրդը կիրառել է ժողովրդ-
դական բանահյուսության համար բնորոշ ստեղծագոր-
ծական հիմնական մեթոդը՝ ռեալիզմը, օգտագործել է
այդ բանահյուսության մեջ դարերի ընթացքում մշակ-
ված ու փորձված գեղարվեստական խոսքի ամենատե-
տահայտիչ միջոցները:

Իր բանավոր ստեղծագործության մեջ հայ ժողո-
վուրդը տվել է թշնամու բազմակողմանի բնութագիրը,
քանդակել նրա ամբողջական դիմանկարը: Ոչ մի քիչ
թե շատ կարևոր ու բնորոշ գիծ, որ տիպական է եղել
օտարերկրյա բռնակալին, չի վրիպել նրա սրատես
հայացքից, անարձագանք չի մնացել նրա բանահյու-
սության մեջ:

Առաջին և հիմնական հատկությունը, որ նկատել է
ժողովուրդը թշնամու մոտ և արձանագրել իր ղրույցնե-
րում ու վեպերում՝ դա նրա բռնակալական, աշխար-
հակալական բնությունն է — օտարի հողը գրավելու,
նրա ազատությունը բառնալու, կայք ու գույքին
տիրանալու ձգտումը: Ըստ ժողովրդի՝ թշնամուն կա-
տարելապես խորթ է ստեղծագործ ու շինարար աշ-
խատանքի, խաղաղ ու հանգիստ կյանքի գաղափարը:
Ավելին. նա ոչ միայն չի ապրում դրանով, այլև մո-
լեգնում ու կատաղում է, երբ տեսնում է ուրիշին այդ
աշխատանքի ու կյանքի մեջ: Սովորաբար մինք հան-
դիպում ենք նրան ավերի ու ավարի պատրաստվելիս,
կողոպուտով ու հարկահանությամբ զբաղված, սպա-
նելիս ու գերեվարելիս, առևանգելիս կամ հրկիզելիս:

Իր բռնակալական հասարակական գործունեությամբ
համեմատ, թշնամին հայկական բանահյուսության
մեջ հանդես է գալիս նաև համապատասխան ներքին

աշխարհով: Նրա բարոյական դիմանկարի ամենաաչքի ընկնող կողմը խարդախությունն ու դավադրությունն է: Թշնամին չունի հաստատուն հենարան ոչ իր ժողովրդի և ոչ էլ օտարների մեջ: Նա չի կարողանում գործել բացեիքաց, որովհետև անվստահ է իր ուժերին, թերահավատ իր հաղթանակի նկատմամբ: Ուստի և, իր նպատակին հասնելու համար, նա կանգ չի առնում ոչ մի միջոցի առջև. դրժում է իր պայմանն ու ուխտը, խախտում տված խոսքն ու երդումը:

Դավադիր ու խարդախ լինելով, Թշնամին միաժամանակ նաև արյունոտ է ու չար. առանց ոճրագործ դաժանության նա չի կարող իրականացնել իր ժողովրդադավ և տմարդի ծրագրերը: Ելնելով բնական և բանական այս դրությունից, ինչպես նաև իրական կյանքում իր տեսած ու զգացած չար և արյունոտ Թշնամիների օրինակից, հայ ժողովուրդն իր բանահյուսության մեջ բավական ցայտուն անդրադարձրել է նրա բնավորության այս կողմն ևս:

Թշնամու ներքին աշխարհի հատկորոշ գծերն են, ըստ ժողովրդի, նաև պարծենկոտությունն ու շաղակրատությունը, վախկոտությունն ու փոքրոգությունը: Նա առիթ բաց չի թողնում իր եսը ցուցադրելու, սեփական բարեմասնությունները դրվատելու համար, բայց հենց որ խոսքից անցնում է գործի, երբ ճակատ առ ճակատ հանդիպում է իր ախոյանների հետ, անմիջապես կերպարանափոխ է լինում: Երբեմնի պարծենկոտ-շաղակրատը դառնում է վախկոտ ու փոքրոգի մի էակ: Թշնամու բնավորության վերջին երկու գծերը, սովորաբար, հանդես են գալիս մեկը մյուսի հետ և բխում են իրարից: Դրանց երկուսի հասարա-

կական-հոգեբանական հիմքն էլ նույնն է: Այդպիսի հոգեկան հատկություններով օժտված են լինում նրանք, ովքեր զուրկ են անձնական ու հասարակական իսկական արժանիքներից, վստահ չեն իրենց ուժերին, ովքեր հիմք ու հենարան չունեն իրենց ոտների տակ և ոչ էլ համակիրներ՝ շրջապատում:

Բացասական է, ժողովրդի պատկերացմամբ, թըշնամու ոչ միայն ներքինը, այլև նրա ֆիզիկականը: Այդպես չի եղել, հարկավ, կյանքի մեջ: Հայ ժողովրդի իրական պատմական թշնամիները, ինչպես և առհասարակ բոլոր արտաքին նվաճողները, իրեն բռնակալներ, իրենց էությամբ ու գործունեությամբ լինելով դառն ու դաժան, արտաքինով եղել են սովորական մարդիկ: Բանն այն է, որ, եթե թշնամու ներքին աշխարհը պատկերելիս ժողովուրդը հիմք է ունեցել համապատասխան նախատիպերի, բանաստեղծորեն վերամշակելով վերջիններին, ապա նրա արտաքինը նկարագրելիս նա հենվել է գերազանցորեն իր ստեղծագործական երևակայության վրա: Նա հոգեբանորեն անհարիր է համարել այլանդակ ներքին ունեցող թշնամուն ներկայացնել սովորական արտաքինով: Ուստի և, նրա ֆիզիկականը տալիս՝ ժողովուրդը խտացրել է գույները բացասական առումով, արտահայտելով դրանով թշնամու նկատմամբ իր մեջ եղած խորը ատելությունն ու արհամարհանքը:

Ժողովրդի ատելությունը թշնամու նկատմամբ չի բխում միայն այն հանգամանքից, որ թշնամին անմիջական, ֆիզիկական վնաս ու ցավ է հասցնում նրան՝ ավերելով ու ավարելով նրա երկիրը:

Այդ ատելության հիմնական և գլխավոր աղբյուրն

այն է, որ ժողովուրդը թշնամու մեջ տեսնում է իր գավանած բարոյական ու հասարակական սկզբունքներին խորթ և հակադիր սկզբունքների կրողին:

Իրենց ղեմանկարի վերոհիշյալ բոլոր կողմերով հիմնականում նման լինելով իրար, հայկական հին բանահյուսության մեջ տեղ գտած վիպական թշնամիները միաժամանակ տարբերվում են մեկը մյուսից: Յուրաքանչյուրը նրանցից ժողովրդի կողմից պատկերված է իր ուրույն և ինքնուրույն երանգով, իր անձնական, միայն իրեն հատուկ գծերով: Մեկը նրանցից քսու է ու անինքնասեր, մյուսը՝ մորթապաշտ, երրորդը զերծ է Խորշ ասպետական գծերից, չորրորդը պարզամիտ է կամ հիմար: Մեկի մեջ ընդգրկված է բռնակալությունը, մյուսը՝ հատկապես աչքի է ընկնում իր խարդախ բնութքով, երրորդի մոտ շեշտված է չարությունն ու արյունոտությունը:

Օրինակներով տեսնենք, թե ովքե՞ր են եղել հայ ժողովրդի թշնամիները, ի՞նչպես է նա բնութագրել զրբանց իր բանավոր ստեղծագործության մեջ, և ի՞նչ կապ ու առնչություն ունեն դրանք իրենց պատմական նախատիպերի հետ:

Կանգ առնենք նախ այդ թշնամիներին համեմատաբար ավելի լրիվ ու ամբողջական բանահյուսական կերպարների վրա:

Հայկական հին բանահյուսության մեջ այս տեսակետից առաջին հերթին աչքի է ընկնում ասորեստանյան բռնակալ Տիտանյան Բեւը, հայ ժողովրդի նախնի դյուցազն Հայկի ախոյանը: Նրա կերպարը գծավորված է հայ ավանդական բանահյուսության հնա-

գույն ստեղծագործություններից մեկի մեջ («Հայկի
և Բելի» առասպելում), որ հասել է մեզ՝ Մ. Խորե-
նացու, Սեբեոսի (Անանուն) մշակումներով, ինչպես
նաև մի քանի բուն ժողովրդական պատառիկներով,
գրի առնված 19-րդ դարի վերջերին Վանա լճի շրջա-
կայքում:

Բելի առաջին բնորոշ հատկությունը, ըստ ժողո-
վրդական առասպելի, բռնակալությունն է: Նա չի
ճանաչում ուրիշի անկախությունը, ձգտում է իշխել
բոլորին: Առասպելի պատումներից մեկի (Մ. Խորենա-
ցու) համեմատ՝ Բելը իրեն է ենթարկում երկրի երե-
սին տարածված բոլոր ցեղերին ու սրանց առաջ-
նորդներին. «բռնանալ ունել զամենայն երկիր»:
Զհանդուրժելով Հայկի ազատասիրությունը, նա ու-
ղում է ուժով հնազանդեցնել նրան իրեն: Առասպե-
լաշեն ժողովուրդը պատմում է, թե ինչպես Բելը իր
«յանդուզն և անճոռնի ամբոխի» զորությամբ, «որ-
պէս յորձան ինչ սասաթիկ ընդ զառ ի վայր հեղեղեալ»
շտապում է հասնել Հայկի բռնակալության սահմանները՝
նրա երկիրը նվաճելու համար:¹

Իբրև իսկական բռնակալ, Բելը գոռոզ է ու ամ-
բարտավան: Ահա թե ինչ է ասում նրա մասին ժողո-
վրդական առասպելի մի այլ պատում (Սեբեոս—Անա-
նուն): «Եւ Բէլն Տիտանեան ի վեր կարծէր զինքն
քան զամենայն ազգս մարդկան՝ զիւրն ոչ ճանաչելով
զբնութիւն, այլ զամենայն ազգս մարդկան ի ծառա-
յութիւն իւր կոչէր»: Ըստ նույն պատումի՝ Բելն

¹ Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 32—
34 (գիրք Ա., գլուխ Ժ և ԺԱ).

այնքան է հպարտանում և ամբարտավանանում, որ՝ «կանգնեաց զպատկերն իւր, եւ ետ երկիր պագանել իբրեւ աստուծոյ, և զոհս մատուցաներ»:¹

Իբրեւ դյուցազն և հսկա, Բելն օժտված է ֆիզիկական մեծ ուժով, «հզօր զօրութեամբ»: Սակայն, չնայած իր այդ ուժին, նա զուրկ է հերոսությունից ու խիզախությունից, վախկոտ է ու փոքրոգի: Թշնամու զիմադրական զօրությունը տեսնելով, զարհուրում է ու ետ քաշվում: Նա իր ամբողջ հույսը դնում է իր զենքերի և «բազմամբոխ», «լեռնադեղ» ու «խոլ» հսկաների վրա, խուսափելով դեմ հանդիման կռիւի դուրս գալու Հայկի հետ:

Ըստ ժողովրդական առասպելի՝ Բելը ոչ միայն բռնակալ է, ամբարտավան, վախկոտ ու փոքրոգի, այլև անճոռնի ու անհեղեղ, գրավչությունից ու գեղեցկությունից բոլորովին զուրկ մի մարդ. «հաստավիզ» է ու «հաստամարմին», կատարյալ «մի մսեղեն արձան»:

Բելի կերպարի պատմական հիմքը հանդիսացել են ասորա-բաբելական աշխարհակալները, որոնք մեր թվականությունից տակավին շատ առաջ (7-րդ և 6-րդ դարեր) տեական ու համառ մարտեր են մղել Հայաստանի նախաքնիկ ուրարտական ցեղերի դեմ՝ նրանց երկիրը նվաճելու համար: Հայոց առասպելի հսկա Բելն այդ նվաճողների արձագանքն է ոչ միայն իր գործով, այլև անունով: Պատմությունից հայտնի է, որ ասորա-բաբելական աշխարհակալների մեջ եղել է նաև Բել անունով մի թագավոր:² Ուրարտական

¹ Սեբեոս, Պատմութիւն ի Հերակլէն, Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 2, 4:

² Մ. Ս. Բեդյաւն, Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1901 թ., էջ 257:

Ժողովրդի հոգևոր կուլտուրայի մի շարք այլ հուշարձանների հետ, սեփականելով նաև «Հայկի և Բելի» հին առասպելը, հայ ժողովուրդը յուրացրել, ազգայնացրել է այն՝ ուրարտացոց թշնամի աշխարհակալ Բելին դարձնելով իր ազգային առաջին հերոս՝ դյուցազն Հայկի ախոյանը։ Ժողովրդական բանահյուսության մեջ նկատվող մի երևույթ է դա, երբ ժողովուրդն իր ցանկությունների և պատկերացումների համեմատ, երբեմն, այլափոխում է պատմական որևէ դեմք, արտահայտելով նրա մեջ և նրա միջոցով իր հույզերն ու մտորումները, իր համակրանքն ու հուկակրանքը, իր սլաքարն ու հաղթանակը։

Չնայած այն հանգամանքին, որ Բելի կերպարը մեզ հասել է հիմնականում ոչ թե բուն ժողովրդական պատումներով, այլ Խորենացու և Սեբեոսի գրական մշակումներով, այնուամենայնիվ, նրա վրա կարելի է նկատել ժողովրդական բանահյուսության համար բնորոշ գեղարվեստական խոսքի մի քանի հնարների հետքերը։ Այդպիսիք են, օրինակ, Բելին տրվող մակդիրներից ու ածականներից մի երկուսը, նրան և նրա ամբողջ բնութագրող որոշ պատկերներն ու համեմատությունները, Բելի դիմանկարի այս կամ այն ուրույն գիծը տվող սեղմ ու խոստեն բնութագրականները և այլն։

Բելից ավելի ամբողջական ու լրիվ է հայկական բանահյուսության մեջ Հայաստանի հին թշնամիներից մեկի՝ պարսից Շապուհ արքայի կերպարը։ Նրա մասին հայ ժողովուրդը հյուսել է բավական թվով զրույցներ ու ավանդություններ, որոնք հասել են մեզ մասամբ հայոց մի քանի հին պատմիչների (Փ. Բյու-

դանդ, Մ. Կաղանկատուացի) միջոցով, մասամբ էլ ժողովրդի բանավոր ավանդությամբ։ Այդ զրույցների ու ավանդությունների մեջ, առաջին հերթին, ցայտուն կերպով դրսևորված է Շապուհի բռնակալական, կողոպտիչ էությունը։ Առանձնապես բնորոշ է այս տեսակետից դրանցից մեկը, որ բերված է Բյուզանդի Պատմության մեջ։ Լսելով հայոց Տիրան թագավորի ազնվազարմ ու զեղեցիկ — «ճարտուկ ճանձկեն» ձիու համբավը, Շապուհ արքան որոշում է խլել այն։ Նա թուղթ է ուղարկում Տիրանին՝ պահանջելով նրա նոթույքը։ Դժվարանալով բաժանվել սիրեցյալ կենդանուց, միաժամանակ խուսափելով հնարավոր բարդություններից, հայոց թագավորն ուղարկում է Շապուհին մի ուրիշ ձի՝ «զնոյն գոյն, զնոյն նշան, զնոյն պատկեր, բաց ի մեծութենէ՝ զի այնչափ ուրեք ոչ գտանէր»։ Իմանալով բանի էությունը՝ գաղազած Շապուհը դուռով խլում է Տիրանից նրա «ճարտուկ ճանձկենը»։¹

Միևնույն զրույցի մեջ ցայտուն կերպով դրսևորված է նաև Շապուհի արյունառուշտ բնավորությունը։ Ժողովուրդը պատմում է, թե ինչպես նա, Տիրանի ձին խլելուց հետո, չբավարարվելով դրանով, խարել է տալիս նրա զույգ աչքերը. «Եւ ասէ Վարադ. — Ադէ՛ տեսէք ածուղ, որով երկաթ շողացուք, զի վաչս խարեսցուք դարձայիս Հայոց»։ «... Եւ անդրէն բերին ածուղ, որով խարէին զաչսն Տիրանայ»։²

Մի ուրիշ տեղ ժողովուրդն արձանագրել է Շապուհի դավադիր ու խարդախ լինելը։ Հարասելով ոամկա-

¹ Փ. Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 73—83։

² Նույն տեղը, էջ 82։

կան զրույցին, Բյուզանդը պատմում է, թե ինչպես նա, չկարողանալով ընկճել հայոց Արշակ թագավորին ռազմի դաշտում, դիմում է խորամանկության: Հաշտության դաշինք կռելու պատրվակով, «մեծաւ աղաչանօք և պատարագօք, հրովարտակօք և սիրով» կանչում է իր մոտ Արշակին և խոստանում՝ «յայսմ հետէ» «իւրեւ զհայր և զորդի» լինել իրար հետ և «խաղաղութիւն ու բարեկամութիւն մեծ» հաստատել իրար մեջ: Թե ինչպես նա, այնուհետեւ, Արշակի խնդիրքով, հաւատարմության երդում է տալիս նրան՝ «ըստ օրինացն հաւատարիմ երդմանց թագաւորութեանն Պարսից...», և վերջում, նենգորեն դրժում է իր երդումը, դավադրաբար պատուհասելով Արշակին «իւրեւ զծառայ իւր» և կարգադրելով՝ շղթայակապ բանտարկել նրան Անհուշ բերդում:¹

Արձանագրելով թշնամու բացասական հատկությունները, ժողովուրդը չի փակում իր աչքերը նրա առավելությունների հանդեպ:

Զնայած իր բռնակալ ու արյունոտըտ, խարդախ ու դավադիր բնութքին, Շապուհ արքան պիտե գնահատել թշնամու արժանիքները: Գործով համոզվելով իր ախոյանի՝ Մուշեղ Մամիկոնյանի թե՛ ռազմական և թե՛ հոգեկան անուբանալի արժանիքների մեջ, հատկապես կաշառվելով իր կանանց նկատմամբ Մուշեղի ցուցաբերած՝ հերոսին վայել բացառիկ մեծահոգությունից ու վեհանձնությունից,² նա, ըստ ժողովրդա-

¹ Փ. Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 248—250:

² Երբ Շապուհը հաղիվ ճողոպրելով նրա ձեռքից, փախուսաւ է դիմում գերի թողնելով իր կանանց, Մուշեղը վեհանձնաբար

կան զրույցի, իր գինու գավաթի վրա նկարել է տա-
լիս հայոց զորավարին իր սպիտակ նժույգի վրա, և
ամեն անգամ, ուրախության ժամին, ձեռքն առնելով
գինու գավաթը, հիշում է Մուշեղին և ասում. «ձեր-
մակաձին գինի արըցէ»:

Բելի նման՝ Շապուհ արքան ևս ունի տղեղ և աշ-
խանհակ արտաքին: Ժողովրդական վիպասանն այստեղ
կատարելապես բաց է թողել իր երևակայության սան-
ձերը և վրձինի առել իր ներկապանակի ամենամուշ-
գույնները: Նկարագրելով Շապուհի և նրա վիպական
գինակից Լուվա Համդա փահլևանի արտաքինը, վի-
պասանն ասում է.

«Ըդ Շըբըզան Խորասականի՝ վերին ունք
էնքան էր կախվի, որ եկեր էր հասե վըր սրտին,
Ու չանգալով կապեր էր,
Ու զարկե ետևանց վըր պանկին:
Ըն մըկել Լուվա Հըմդա փահլևանի ներքևի մուռթ՝
Չգետին կ'ավլեր ու կ'երթեր»:²

Շապուհ արքայի պատմական նախատիպը հանդի-
սացել է Պարսից Սասանյան հարստության թագավոր-
ներից Շապուհ 2-րդը, որը հայ պատմական գրակա-
նության մեջ հիշվում է՝ Շապուհ Երկայնակյաց, Շա-
պուհ Վարդադ անուններով, և որը պատմության մեջ
աչքի է ընկել Հայաստանի նկատմամբ ունեցած իր

վերադարձնում է նրանց իրենց աիրոջը: (Բիւզանդ, էջ 282—
284):

¹ Շըբըզան Խորասական = Խորասանի Շապուհ արքա:

² Դ. Մովսեսյանց, Գրոց-Բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ
Մհերի դուռ, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 173-174.

աշխարհակալական ձգտումներով: Փ. Բյուզանդն իր Պատմութեան մեջ մանրամասն նկարագրում է այն ավերն ու ավարը, հալածանքն ու արյունահեղութունը, որ կատարվել է Հայաստանում Շապուհի ձեռքով: Թե ինչպես նա իր անթիվ ու անհամար զորքերով և զիզերի մեծ բանակով արշավել է հայոց աշխարհի վրա. «Յայնմ ժամանակի թագաւորն Պարսից Շապուհն, ժողովեաց զզօրս իւր անթիւ և անհամար իբրեւ դաւաղ առ ափն ծովու և փիզս բազումս, զի ոչ գոյր նոցա թիւ: ... Եւ հրաման տայր թագաւորն զօրացն՝ ընդ երես տեղիս խաղալ մտանել արշաւել յաշխարհն Հայոց»: Թե ինչպես նրա զորքերը ավերել ու կողոպտել են Հայաստանը. «Ապա լցան, սփռեցան, ծաւալեցան ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, աւար առնուլ, քանդել, աւերել զերկիրն ամենայն Հայոց աշխարհին»: Թե ինչպես նրանք սրի են քաշել խաղաղ բնակչությանը, ցցերի հանել կանանց ու երեխաներին. «Այրացաւեր առնէին, և զանթիւ մարդիկ արկանէին ի սուր սուսերի իւրեանց, զկանայս և զմանկտի հանէին ընդ ցից տայլից... Եւ զարանց բազմութիւնս տային ի կոխումն փղաց... գերութիւն վարէին և զբազում ամուրս քանդէին, և զբերդս աւերէին դամուրս», և այլն և այլն¹:

Հայոց թագավորի ձին բռնութեամբ խլելու և դաժանորեն նրա զույգ աչքերը կուրացնել տալու, Արշալկին դավադրաբար գերելու ու բանտարկել տալու, և նման, բուն վիպական բնույթի, մի շարք այլ դրվագների մեջ հայ ժողովուրդն անդրադարձրել է Շապուհ

¹ Փ. Բյուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 212, 219, 228 և այլն:

Չ-րդի, ինչպես նաև նրա նախորդ ու հաջորդ պարսից մի քանի այլ թագավորների (Շապուհ Առաջին, Խոսրով, Հազկերտ, Պերոզ և այլն) աշխարհակալական, արյունարբու գործունեությունը, թագավորներ, որոնք իրենց կատարած գործով, երբեմն էլ անուններով հիշեցրել են Շապուհին և նրա արարքները:

Ժողովրդական բանահյուսություն համար սովորական մի երևույթ է դա, երբ ժողովուրդը՝ իրենց կատարած գործի, անունների նմանություն և կամ մոռացություն պատճառով՝ նույնացնում է իրար հետ, ձուլում է իրար երկու և ավելի պատմական դեմքեր, որոնք ջու՝ջու և տարբեր ժամանակ նյութ են դարձել նրա բանավոր ստեղծագործություն համար:

Շապուհի կերպարը Բելի համեմատությունը, ըստ նրա մասին վիպող վերոհիշյալ և մի քանի այլ գրույցների ու ավանդությունների, ունի ավելի ժողովրդական-բանահյուսական բնույթ ու երանդ ոչ միայն իր հասարակական, բարոյական և ֆիզիկական բովանդակությամբ, իր պատմական կողմով, այլև այն արտահայտչական միջոցներով, որոնցով բացահայտված է նա: Եվ դա շնորհիվ այն հանգամանքի, որ խնդրո առարկա գրույցներն ու ավանդությունները մեջ բերող մեր պատմիչները (Բյուզանդ և այլն) սովյալ դեպքում ավելի հարազատորեն են վերարտադրել իրենց ձեռքի տակ եղած ժողովրդական սկզբնաղբյուրները, քան այդ արել են Խորենացին ու Սեբեոսը Բելի կերպարի նրկատմամբ: Ժողովրդական բնույթ ունի, նախ և առաջ, այն լեզուն ու ոճը (պարզ, կենդանի ու պատկերավոր), որով պատմվում է Շապուհի գործի ու անձի մասին: Ժողովրդական-բանահյուսական ծագում ունի այնու-

հետև Շապուհի արարքների և մասնավորապես նրա արտաքինի նկարագրության մեջ նկատվող չափազանցությունը: Հայանի է, որ ժողովուրդն իր բանավոր ստեղծագործության մեջ՝ հերոսների դրական կողմերը և թշնամիների բացասականն ավելի ցայտուն ու ընդգծված դարձնելու համար, սովորաբար, առատորեն կիրառում է չափազանցությունն իբրև արտահայտչական մի միջոց, դրսևորելով դրանով՝ առաջին դեպքում իր համակրանքն ու սերը, ժողովրդի ուժի ու հզորության գաղափարը, իսկ երկրորդ դեպքում՝ իր անսահմանատելությունն ու արհամարհանքը:

Հայկական բանահյուսության մեջ ստեղծված թըշնամու բազմաթիվ կերպարների շարքում իր ամբողջականությամբ ու վերջավորվածությամբ բացասիկ տեղ է գրավում հայ ժողովրդի ազգային հերոս՝ Սասունցի Դավթի անհաշտ ախոյան, Մսրա Մելիքի կերպարը: Նրա դիմանկարը բազմակողմանի կերպով զննված է «Սասնա ծռեր» ժողովրդական էպոսի մի քանի տասնյակ պատումներում: Դա իսկական գեղարվեստական-վիպական մի ընդհանրացում է, տիպիկական մի կերպար, ժողովրդի կողմից բացահայտված համապատասխան տիպիկական հանգամանքներում:

Մսրա Մելիքի մեջ խտացված են օտարերկրյա բռնակալներին հատուկ բոլոր բնորոշ հատկությունները և, առաջին հերթին, նրանց նվաճողական էությունը: Վեպի անխտիր բոլոր պատումներում Մելիքը հանդես է գալիս իբրև իսկական մի տիրան: Մերթ նա ուղարկում է իր ստորադրյալներին Սասուն՝ յոթ տարվա «խարջ ու խարաջ» բերելու այնտեղից: Մերթ կարգադրություն է անում իր մարդկանց գնալ և ավերել

սասունցոց սրբատեղին, Դավթի կողմից վերաշինված Մարութա վանքը, ասելով:

«Թալեք վրը էնու թաչ Մարութա Բանձր Աստվարածին,
Կտրեք քառսուն վարդապետ մեջ էնունց խորանին,
Կտրեք քառսուն սարկավաք մեջ էնունց սենեկին,
Կտրեք վիզն լուսրարին»:

.

«Որ ինոնց Թագավորութեն չըազմանա»:¹

Մերթ զորահավաք հայտարարելով՝ պատերազմի է դուրս գալիս իր հարկային ծանր լուծը թոթափել ցանկացող ըմբոստ սասունցիների դեմ:

Բռնակալ լինելով Մելիքը, ըստ ժողովրդական վեպի, միաժամանակ նաև խարդախ է: Վեպը պատմում է, թե ինչպես նա, քաջություն չունենալով անձամբ մենամարտի ելնելու Դավթի դեմ, նենգորեն խաբուժ է նրան՝ նետելով նախօրոք պատրաստել տված հորի մեջ:

Մելիքի բնավորության մյուս բնորոշ հատկությունը արյունոշտությունն է: Վեպի գրեթե բոլոր պատումներում արձանագրված է, թե ինչպես նա, մանուկ Դավթի մեջ իր ապագա ախոյանին գուշակելով՝ ուզում է սպանել տալ նրան և խմել նրա արյունը: Ահա թե ինչ է ասում այդ առթիվ վիպասաններից մեկը.

¹ «Սասնա ծռեր», Ա. հատոր. խմբագրեց պրոֆ. դոկտ. Մանուկ Աբեղյան, աշխատակցությամբ Կարապետ Մ.-Օհանջանյանի: Երեվան, 1936 թ., էջ 965, 1049:

«Իլավ, ի՞նչ էրավ Մելիք.—

Բիրից [=Դավթին], տվրց Բաթմանա բուղին,¹

Չարբախա Գամին դեքերաց,

Թասլիմ էրաց, ասաց.— Էսա կը տանըք,

Կերթըք Բաթմանա կարմնջի վերեն,

Կը սպանըք, ձի մեկ շուշա էրուն կը բիրիք,

Էնու ջանդակ կը թալըք գիտ, կ'երթա.

Էնու էրուն կը բիրիք,

Որ ես խմիմ, իմ սիրտ խոմլա»:²

Մսրա Մելիքի բարոյական աշխարհի բնութագիրն ամբողջացնելու համար պետք է նշել նաև նրա ամբարտապանությունն ու վախկոտությունը: Հույս դրած

¹ Բաթմանա Բուղայի անվան ու անձնավորության մեջ, վիպականորեն վերափոխված, արձագանք է դրել պատմական հայտնի արյունաբեր Բուղա ոստիկանի անունն ու գործը, այն Բուղայի, որը Բաղդադի խալիֆի հանձնարարությամբ, 300,000=անոց բանակով 852 թվին գալով Հայաստան (նախ Տարոն, Սասուն և ապա մյուս գավառները), հերթով ճնշում է այստեղ ծագած մուղալիական աղստամբությունները, անխնա՝ կոտորում, գերելալում նրա բնակիչներին և հրի ու սրի մատնում ողջ երկիրը, այն Բուղայի, որի մասին ժամանակակից պատմիչ Հովհաննես Կաթողիկոսը գրում է. «... իբրև զկայծակն վայլակնահար զաշխարհն արարեալ... ասպատակ զգորս իւր սփռէ ընդ ծործորս 'ի լերինն Տորոսի և ընդ երեսս գաւառինո՛ւ Յւ նախ զընակեալսն 'ի խոխոմն լերինն՝ զորս ըմբռնելինն՝ տապաստ երկրի տային անողորմ սրով. իսկ զգաւառին հեծեազունսն զգռեհիկս զոմանս սրոյ ճարակ տային, և զայս ձերբակալս արարեալ առ բռնաւորն հասուցանէին տոռամբք զնոսա քարշեալ: Իսկ զանձնագեղս և զերեսաւորս և զգռնեանս արտաքոյ այլոցն տրոհեալ վասն անօրէն յօրէնս լուրեանց զարձուցանելոյ ըստ ամիրապետին հրամանի. և զայս ևս մնացականս առ 'ի նոցանէ հրամայէր սրով վատնել» (Յովհ. Կաթողիկոս, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 119):

² «Ասանա Ծոեր», Ա. հատոր, էջ 337:

իր անթիվ ու անհամար գործի վրա, Մեկիքը, ըստ ժողովրդական վեպի, ինքնագոհ գոռոզամտությամբ մեծախոսում է՝ Սասունն ավերելու և նրա տեղ «նոր քաղաք շինելու», «բոստան ցանելու», այն «ջրով, ջրհեղեղով ընցուցելու» և կամ հրկիղելու՝ «կրակելու» մասին¹։ Նրա՝ բռնակալին հատուկ ամբարտաձանությունն ու մեծամտությունը մաղաչափ չի մեղմանում անգամ այն ժամանակ, երբ իր բազմամբոխ գործը լավ ճաշակում է Դավթի հարվածների համը, երբ նրա «խաղարխաղար»-անոց բանակը ոչ միայն չի կտրողանում ավերել Սասունը, այլև ջարդ ու փշուր է լինում Դավթի թուր Կայծակուց և տրորվում հրեղեն Դուռիկի Ջալալու ոտների տակ։ Ժողովուրդը պատմում է, թե ինչպես տեսնելով սեփական վրանում իրեն մենամարտի կոչելու եկած անվեհեր Դավթին, Մեկիքը ծաղրում է նրան, ասելով.

«Սասնա Ծաղկմակիրն իկի՛,

Խառ Մարմեղքին կռիվ տ'ենի՛:

Էսաց՝ կ'ըլնիմ, կ'ուտիմ ակռաստ, ճաշուն չմնա.

Որ ուտիմ ճաշ, խրամենցըն չմնա.

Որ ուտիմ խրամենցը՛ն, ընթրիսըն չմնա»²

Գոռոզամիտ բռնակալը հույս ունի մի փչելով թոցը՝ նեւ տեղից իր ախոյանին և կամ՝ թրի (գուրդի) մի հարվածով վերջացնել նրա հաշիվը։ Սակայն, վեպի շարունակության մեջ, երբ Մեկիքի պարծենկոտ խոսքերն ու փորձերն անհաջողության են մատնվում, երբ

¹ «Սասնա Ծռեր», Ա. հատոր, էջ 17, 908, 1056:

² Նույն տեղը, էջ 200:

նա ոչ միայն մի փշելով չի կարողանում շարժել իսկ տեղից Դավթին, այլև երեք կրկնվող հարվածներով չի հաջողում սպանել նրան, վախը սողոսկում է նրա սիրտը: Երբեմնի գոռոզ ու ամբարտալան բռնակալը, ըստ ժողովրդական վեպի, գառնում է վախկոտ ու ողորմելի մի էակ: Նա սկսում է թախանձել իր ախոյանին, որ պեսզի վերջինս իր հարվածը հասցնելուց առաջ, թույլ տա նրան պատասպարվելու՝ «ձիու փորի տակ», «քառսուն գազ խորի մեջ», «քառսուն ջաղչի քարի տակ», «քառսուն դրդած գոմշու կաշու տակ» և այլն:¹

Բացի վերոհիշյալ բոլոր հատկություններից, որոնք, հիմնականում, կարելի է գտնել նաև մյուս թշնամիների մոտ, Մելիքն ունի նաև իրեն անհատական սեփականությունը կազմող բնավորության մի քանի այլ հատկություններ ևս: Այդպիսի հատկություններից են նրա՝ մորթապաշտությունը, հարազատ մորը տված խոսքը չհարգելը և այլն: Մելիքը, առանց ամաչելու, թույլ է տալիս, որ կանայք (մայրն ու քույրը) իր համար գլխություն հայցեն Դավթից, խնդրեն նրան զիջելու իրեն վերապահված երեք զարկերից երկուսը: Նա խախտում է հարազատ մորը տված խոստումը՝ մանուկ Դավթին չսպանելու մասին, և պատվիրում է իր մարդկանց Սասուն տանելու պատրվակով ճանապարհին սպանել նրան:²

Մելիքի ներքինի համեմատ է և նրա արտաքինը: «Սասնա Ծռեր» էպոսի մեր ձեռքի տակ եղած մի շարք վարիանտներում բնորոշ ակնարկներ կան այդ առթիվ:

¹ «Սասնա Ծռեր», Ա. հատոր, էջ 30, 281 և այլն:

² Նույն տեղը, էջ 30, 65, 93, 202, 336 և այլն:

Տարբեր տեղերում հիշատակվում են՝ նրա արյունահալած գայլի աչքերը, ճարպակալած, ուռած ու տոզած մարմինը, նրա արհեստական, մի երկու մագից բաղկացած ցանցառ մորուքը և այլն:¹

Մարա Մելիքի անձնավորության մեջ արձագանք են գտել պատմական Բաղդադի խալիֆների (արաբական ամիրապետների), արաբական հայտնի ոստիկաններ Յուսուֆի ու Բուդայի, ինչպես նաև 13-րդ դարի սկզբներին Հարավային և Արևմտյան Հայաստանը նվաճած Նգիպատուի (=Մարա) թագավորների (=մելիքների) ավերիչ գործունեությունը, նրանց անձնական և հասարակական բնորոշ ու տիպական հատկությունները:²

Ի տարբերություն Բելի և Շապուհի, որոնք անհատ հեղինակների կողմից գրական մշակման ենթարկված լինելու շնորհիվ պահպանել են իրենց մեջ ժողովրդական բանահյուսության հատուկ առանձին արտահայտչական միջոցները միայն (երբեմն ավելի, երբեմն պակաս), Մելիքի կերպարն սկզբից մինչև վերջ կերտված է հիշյալ արտահայտչական միջոցներով, որովհետև նրա մասին մեզ վիպում է ինքը ժողովուրդը իր կենդանի ու գունեղ լեզվով ու ոճով, իր բազմաթիվ ու բազմերանգ բարձրանքով: Նրա հոգեկան ու ֆիզիկական այս կամ այն հատկությունն ընդգծելու համար վիպասանները տեղին և ժամանակին գործ են ածում ժողովրդական լեզվին հատուկ մակդիրներն ու պատ-

¹ «Սասնա ծռեր», Ա. հատոր, էջ 811 և այլն:

² Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, 1908 թ., էջ 70, 72, 80—81, 86—88:

կերամբոր արտահայտությունները:¹ Նրա բնությունն ու էությունն առավել ցայտուն դարձնելու նպատակով նրանք դիմում են ժողովրդական բանահյուսության համար բնորոշ հակադրության միջոցին, ֆիզիկապես ուժեղ, բայց ծանրաշարժ, քնկոտ ու անհրապույր, դավադիր ու խարդախ, ամբարտաժան ու փոքրոգի Մելիքին, հակադրելով՝ տեղովը կյանք ու կրակ, խիղախ ու անվեհեր, շիտակ ու ազնիվ Դավթին, և այլն:

Հայկական վիպական բանահյուսության մեջ նկատելի արձագանք է գտել արևելյան ամենակատաղի ու արյունաբերու բռնակալներից մեկի՝ Լենկ-Թեմուրի կերպարը, այն մարդու, որի հեծելազորի ասպատակումներից՝ ասիական շատ ուրիշ երկրների հետ, չաբաչար տուժել է նաև հայոց աշխարհը, որի հրոսակների զոհն են դարձել տասնյակ հազարավոր հայեր, որի թերադրանքով Հայաստանից բռնազրավել ու տարվել են այնտեղ եղած ձեռագիր մատյանները, և այլն և այլն: Հայ ժողովուրդը նրա մասին հորինել է զրույցների ու ավանդությունների մի ամբողջ շարան: Ըստ այդ զրույցների ու ավանդությունների՝ Լենկ-Թեմուրի համար ավերն ու ավարը մի տեսակ բնական պահանջ է, անսանձ մի կիրք: Դա ավելի շուտ երկոտանի

¹ Թե՛ Մելիքին և թե՛ մյուս օտարերկրյա բռնակալներին տրվող իր առավել ուժեղ մակդիրներն ու պատկերավոր արտահայտությունները ժողովուրդը հաճախ փոխ է առնում իր դիցաբանության գինաբանից, իրեն թշնամի ու հակառակ՝ բնության չար ուժերի անձնավորում զանազան անհեղեղ հսկաների ու վայրի գաղանների անունից (վիշապ, դե, հրեշ, վարազ և այլն), դրանով իսկ, վերջիններև հատկություններն ու նրանց նկատմամբ իր մեջ եղած ատելութունը փոխանցելով իր նոր թշնամիներին:

մի հրեշ է, քան սովորական մարդ. փոթորկի, հեղեղի, մորեխի կամ կայծակի պես մի բան, որը հոշոտում է ամեն մի կենդանի շունչ, այրում, չորացնում իր ճանապարհին հանդիպող յուրաքանչյուր թուփ ու կանաչ: «Լենկթամուր էլավ յուր ասքյար ժողվից, խինդ խարիր խաղար ջան, Թիլվսու քյաղքեն բռնից ընչանք Նրուսաղիմ քյանդից խայոց ժամիր, էլսսիր բռնից խայիր, կնաց էլավ Նրուսաղիմ»,—այսպես է սկսում իր գրույցը տաճկահայ գեղջուկ մի բանասաց:¹

«Լենկթամուր քանդելով, ջարդելով էկավ մեր Մուկաց երկիր. էկավ մեկ գեղիմ, էնու սնոր նստավ»,— ձայնակցում է նրան իր հայրենակիցներին մեկը:²

Մի երրորդ տեղ, նկարագրվում է Լենկ-Թեմուրի 12,000-անոց բանակի հարձակումը Հայաստանի վրա, վերջինիս բնակչության գերեվարումը և անթիվ ու անհամար վանքերի ու տաճարների ավերումը նրա կողմից:³

Առանձնապես բնորոշ է այս տեսակետից հետևյալ գրույցը, որ ասել են նախկին Զիվանշիրի գավառի բնակիչները: Անխնայորեն ավերելով իր ճանապարհին ընկած գյուղերն ու քաղաքները և քրիստոնյաների գանգերից մինարեթներ կառուցելով, Լենկ-Թեմուրը Միջին Ասիայի տափաստաններից գալիս հասնում է Սյունյաց աշխարհի սահմանները: Նա քար ու քանդ է անում ողջ Սյունիքը, ավերում բոլոր սրբատեղիները, կողոպտում, սպանում և գերեվարում նրա

¹ Գ. Հովսեփյան, Փշրանքներ ժողովրդական բանահյուսությունից, Թիֆլիս, 1892 թ., էջ 35:

² Նույն տեղը, էջ 36:

³ Гакстгаузен, Закавказский край, т. I, էջ 158—160:

ընակիչներին: Սյունիքում իր արյունոտ հանդեսը վերջացնելուց հետո, նա ճանապարհ է ընկնում դեպի Տաճկահայաստան՝ ավերելով ու ավարելով գալիս հասնում է մինչև Վան: Հագնալու համար հայերի, հատկապես հոգևորականների, արյունով, Թեմուրը կանչել է տալիս իր մոտ բոլոր հայ քահանաներին ու վարդապետներին, և կատաղության պահին հրամայում մեկը մյուսի ետևից կախել բոլորին: Այնուհետև նա նույն կերպ վարվում է նաև աշխարհականների հետ:¹

Պատմական աղբյուրները պերճաբոս կերպով հաստատում են Հայաստանում Լենկ-Թեմուրի կատարած ավերածության ու արյունահեղության մասին վիպոգ վերոհիշյալ և բազմաթիվ նման զրույցների ու ավանդությունների բովանդակությունը. «Աւաղ եւ եղուկ ամենայն Հայոցս զի աւերեցաւ ամենայն երկիրս. զի յՄըճշոյ մինչեւ ի տունն Վրաց եւ մինչ ի Կուր գետն Սղվանից շաղախեցաւ արեամբ անմեղաց երկիր ամենայն, չարչարանօք սպանմամբ եւ գերութեամբ», — գրում է այդ առթիվ ժամանակակից հայ պատմիչ Թովմա Մեծոբեցին: Նույն պատմիչը, իբրև աղանատես, նկարագրելով Հայաստանում Լենկ-Թեմուրի կատարած գաղանդությունները, գրում է. «... հրաման եղեւ ի չար բռնաւորէն զկանայս եւ մանկունս առնուլ ի գերութիւն, և զհաւատացեալս եւ զանհաւատս ի բերդէն ի վայր ընկենուլ: Իսկ նոքա առ ժամայն կատարեցին զչար հրաման նորա, սկսան առ հասարակ զամենեսեան ի վայր ընկենուլ: Եւ այն-

¹ «Сборник Материалов для описания местностей и племен Кавказа». вып. VII, отд. II, էջ 64—68 (1889 թ.):

քան բարձրացաւ մեռեալն, մինչ զի վերջին անկեալքն ոչ մեռանէին, զոր տեսաք աչօք եւ լուաք ականճօք մերովք...»¹

Հայկական ավանդական բանահյուսութեան մեջ բաւական ուժեղ արձագանք է դտել նաեւ 17-րդ դարի արեւելյան մի ուրիշ խոշորագույն բռնակալի՝ պարսից Շահ-Աբաս Առաջին թագավորի կերպարը։ Հայաստանի նկատմամբ նրա վաւած կործանարար քաղաքականութիւնը, հայ ժողովրդին իր երկրից տեղահան անելը, բռնի հավատաւորութիւնը և այլն։ Ժողովուրդը պատմում է, թե ինչպես իր ծաւալալ շրջագայութիւններէից մեկի միջոցին Շահ-Աբասը հանդիպելով մի հայ գեղձկուհու, խնդրում է նրան, ի սեր շահի, մի հալ վաճառել իրեն։ Գեղջկուհին, չիմանալով, թե ով է իրեն հետ խոսողը, հայտնում է նրան, որ շահի սերը չի կարող կաշառել իրեն, որովհետեւ, բացի նեղութիւնից ու զրկանքից և հայրենի երկրից տեղահան արվելուց, իրենք նրանից ոչ մի լավ բան չեն տեսել ու զգացել։²

Թե ինչպես՝ մի անգամ Շահ-Աբասը տեսնելով դաշտային աշխատանքից տուն վերադարձող երկայնամորուս մի հայ քահանայի, կանչում է նրան իր մոտ և կարճատե հարց ու փորձից հետո առաջարկում հավատաւոր լինել։ Ծերունագարդ քահանան մերժում է շահի առաջարկը, պատճառաբանելով իր մեծ տարիքը, որն արգելելու է իրեն կատարելու մուսուլմանական կրօնի արարողութիւնները։ Գաղաղած շահը իր

¹ Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, արաբիալ թովմա վարդապետի Մեծօրհնէոյ, 1860, Փարիզ, էջ 30—32։

² Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1884 թ., էջ 123—124։

ձեռքի կացնի մի հարվածով դեռին տապալելով ծերունի քահանային, կարգադրում է անմիջապես թըլպատել նրան։¹

Շահ-Աբասի ժամանակ Հայաստանում գոյություն ունեցող կոռի ծանրությունն ակնարկելու համար, ժողովուրդն ստեղծել է հետևյալ բնորոշ «առասպելը», որ պահպանվել է ժամանակակից մի պատմիչի մոտ։ «... կին յղի գոլով՝ այր նորա տանէին կոռ, և ոչ թողուին զնալ ի տուն իւր. և կինն ծնանէր որդի և դարգանայր, և առաքէին զնա՝ կոռն, զի հայրն երթիցէ ի տուն»։ Մեջ բերելով հիշյալ «առասպելը», պատմիչն իր կողմից անմիջապես ավելացնում է. «Զայս առասպելս վասն բազմութեան կոռին առային»։²

Շահ-Աբասի և նրա օրով Հայաստանում տեղի ունեցած անց ու դարձերի մասին վիպող ժողովրդական վերոհիշյալ և բազմաթիվ այլ պատմվածք-դրույցների բովանդակությունը, հիմնականում, հաստատվում է ժամանակակից պատմիչների վկայություններով։ Այսպես օրինակ, խոսելով պարսից նշանավոր այդ բռնապետի հրամանով Արարատյան դաշտի հայություն բռնի դադլթեցման մասին, Առաքել Դավրիժեցին գրում է. «Եւ հրամայեաց նոցա (իր մարդկանց — Ս. Դ.) շահն... արտասահման արարեալ վարեցեն, և ոչ թողուցուն ամենևին շունչ կենդանի... Իբրև զշոյլիս բազմութեան հօտից և անդէոց զառաջեալ արարեալ՝ բռնութեամբ վարեալ՝ ածեալ, բերեալ հասուցին ի գաւառն

¹ Պատմ. Առաքել վրդ. Դավրիժեցույ, Վաղարշապատ, 1884, էջ 124։

² Զաքարեայ Սարկաւազի Պատմադրութիւն, հատոր Ա., էջ 46։

Արարատու, և զլայնանիստ դաշտ նորա լցին ծագէ ի ծագ... Եւ աշնունհետեւ... կարի սաստիկ տաքնապաւ նեղէին զժողովուրդն, զոմանս մահու հարուածով պանելով, և զոմանց զունչս զգլուխն կտրեալ ի ձող ցցէին... զի փութանակի անցցեն զգետն... Իսկ ողորմելի ժողովրդեանն հայէին յառաջ զանհուն գետն տեսանէին իբրեւ զծով՝ որ խեղդէր, և յետուստ զսուրն Պարսից՝ որ սպանանէր, և ճարակ փախչելոյ ոչ գտանիւր. և առ հասարակ աղիողորմ ողբս, և յորդ արտասուս յաչաց հեղեալ առնէին երկրորդ Երասխա՝¹

Նույն պատմիչը խոսելով այն չարչարանքների մասին, որ պատճառուեմ է Շահ-Աբասը հայերին՝ նրանց զոռով հալածաւթով անելու համար, գրում է. «Եւ այնունհետեւ ևկն ևհաս ի վերայ ողորմելի ժողովրդեանն մէզ՝ մառախուղ՝ և խաւար անփարատելի, զի վաղվաղակի փութացեալ անօրէն դահճացն այսր և անդր գտին զամենայն արս ի ժողովրդենէ անտի, կալան՝ և սկսան յանխնայ չարչարել, հարկանել և վիրաւորել, կախաղանի, ի շղթայս և ի կոճեղս, ի բանդս և յարգելանս, սովով և ծարաւով զբազում աւուրս, աղաղակ ժողովրդոցն, լալ և կոծ արանց և կանանց ընդ իրեարս խառնեալ յերկինս հասանէր»² Այսպէս և ուրիշները:

Բերված օրինակներով չեն սահմանափակվում հայկական հին բանահյուսութեան մեջ արձագանք գտած թշնամիների վիպական կերպարները: Մեր ձեռքի տակ եղած բանահյուսական հարուստ նյութերը, ինչպես տպագիր, նույնպէս և անտիպ, լայն հնարավորու-

¹ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիթեցւոյ, Վաղարշապատ, 1884 թ., էջ 28—30:

² Նույն տեղը, էջ 118:

թյուններ են տալիս մեզ կրկնապատկելու և բազմապատկելու դրանց թիվը:

Իր առասպելներում ու զրույցներում, վեպերում ու երգերում հայ ժողովուրդը, երբեմն միայն ակնարկով, երբեմն էլ ավելի հանգամանորեն, հիշատակում է ինչպես վաղ, նույնպես և համեմատաբար ուշ դարերի իր բազմաթիվ ուրիշ մեծ ու փոքր թշնամիներին ևս:

Նա հիշում է՝ մեր թվականությունից մոտ վեց դար առաջ ապրած, Հայաստանի հարևան Մարաց ազգի բռնակալ թագավորներից՝ Աթահակին, որը քաջություն չունենալով բացերբաց կովի դուրս գալու հայոց Տիգրան թագավորի դեմ, կեղծ բարեկամություն է հաստատում նրա հետ, կնուծյան առնում նրա քրոջը՝ Տիգրանուհուն, հույս ունենալով վերջինիս օգնությամբ հրավիրել իրեն մոտ Տիգրանին և ճաշի ժամանակ թունավորել նրան:¹

Ակնարկում է՝ Հռոմի հարկային ծանր լուծը թութափած հայերին վերստին հարկատու դարձնելու նըպատակով Հայաստան ներխուժած հռոմեական լեգեոնների առաջնորդ «ոմն Դոմեդ»-ին (հռոմեական հայտնի զորավար Դոմեդիանոս Կորբուլոնին), որն առաջին դարի երկրորդ կեսին արշավելով Հայաստան՝ ավերել է այն:²

Պատմում է՝ Հայաստանում օտարազգի բռնակալ ոմն Նրվանդի (մեր թվականության 1-ին դարում ապրած, հռոմեական աշխարհակալների գործակալ, Հա-

¹ Մ. Խոսեանցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 73—79:

² Նույն տեղը, էջ 184—185:

ցաստանի թշնամի պատմական Հրադամիդդի) կատա-
րած արյունոտ ու չար գործերի մասին, այն մասին,
որ նա հայկական գահին տիրելու համար դավադրա-
բար սպանել է տալիս հայոց Սանատրուկ թագավորին
և կոտորում նրա ողջ տոհմը (բացի Արտաշեսից):

Բուն վիպական ձևով է ժողովուրդը պատկերել
Նրվանդի չարությունը: Լինելով չար աչքի տեր մարդ,
նա իր դժնյա հայացքով սարսափ է ազդել բոլորին:
Վիպասանների պատմելով՝ արքունի ծառաները նրա
արթնանալու միջոցին որձաքարի սալեր են բռնելիս
եղել նրա հայացքի դիմաց, որից պայթել են այդ սա-
լերը: «Բայց ասեն զՆրուանդայ՝ ըստ հմայից դժնեայ
գոլ ափան հայեցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ ա-
չալըջացն սովորութիւն ունել սպասաւորացն արքունի՝
վէմս որձաքարեայս ունել ընդդէմ Նրուանդայ, և ի
հայեցուածոցն դժնութենէ ասեն պայթել որձաքար
վիմացն»:¹

Վիպում է՝ Հայաստանում (Սասունում) Բաղդադի
խալիֆների (=արաբական ամիրապետների) կատա-
րած ավերի ու ավարի մասին, այն խալիֆների,
որոնք 7-րդ դարի կեսերին բռնությամբ նվաճելով
Հայաստանը և մոտ երկու և կես դար իշխելով այնտեղ,
իրենց ոստիկանների ու հարկահանների միջոցով պար-
բերաբար կողոպտել ու ավերել են երկիրը, գերեվա-
րել ու խոշտանգել նրա բնակիչներին:²

Արձանագրում է՝ Սասունցի Դավթի և նրա հայ-
րենիքի (Հայաստանի) նկատմամբ Չմշկիկ Սուլթանի

¹ Մ. Խոռենացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913 թ.,
էջ 161—168:

² Գ. Սրվանձալանց, Դրոց-Բրոց, էջ 137 և այլն:

(Բյուզանդական Հովհաննես Չմշկիկ կայսեր) և Պապը՝
Ֆրենկի (Հռոմի պապի) ունեցած թշնամանքը:¹

Նկարագրում է Պարսից Նադիր Շահի արշավանքը
Հայաստանի վրա և Թմկաբերդի քաջարի հայ իշխանի
զավադիր սպանությունը նրա կողմից:²

Բազմաթիվ այլ տեղերում հիշատակվում են՝ սել-
ջուկյան, մոնղոլյան, պարսկական, օսմանյան և այլ
կարգի բռնապետները—Ջալալեդինն ու Չինգիզ խանը,
Աղա Մահմադ խանն ու Հասան խանը, Սուլթան Մու-
րադն ու Սուլթան Համիդը, Թալիսթ փաշան ու Էնվեր
փաշան և էլի շատ ուրիշները, որոնք տարբեր ժա-
մանակ և տարբեր տեղերում բռնադատել են հայ ժո-
ղովրդի ազգային ինքնուրույնությունը, ավերել նրա
երկիրը, խոշտանգել նրա զավակներին:

Սակայն, սահմանափակվենք բերված օրինակներով
և անցնենք առաջ:

Գ

Իր բազմադարյան բանահյուսության մեջ հայ ժո-
ղովուրդը չի բավականացել թշնամու հիվ և ինչ լինե-
լու մասին պատմելով, նրա արածն ու տարածը սառ-
նաբյուր կերպով արձանագրելով միայն: Դրա հետ
մեկտեղ, նա շատ որոշակիորեն արտահայտել է իր վե-
րաբերմունքը թշնամու գործի ու անձի նկատմամբ,
բանավոր գեղարվեստական խոսքով վերաբրտադրել նրա
դեմ մղած իր թե՛ գաղափարական-բարոյական և թե՛

¹ «Սասնա ծռեր», Ա. հատոր, էջ 44, 99, 231, 339, 465 և այլն:

² Երվ. Լալայան, Ջավախքի բուրմունք, Թիֆլիս, 1892 թ.,

էջ 54—55:

ռազմական-ֆիզիկական պայքարը: Այլ կերպ չէր էլ կարող պատահել, քանի որ ժողովուրդը չի եղել ոչ կողմնակի դեմք և ոչ էլ միայն ակնատես կատարված եղելու թշուհների, որպեսզի բավարարվեր լոկ կրավորական արձանագրումով:

Պատմական դեպքերի բերումով նա հաճախ հանդիսացել է թշնամու սրի հետանը, իսկ նրա երկիրը դարձել է նույն այդ թշնամու ոտի կոխանը, ավերի ու ավարի առարկան:

Թշնամու դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի ամենապարզ ու անմեղ ձևերից մեկը, որն իր արձագանքն է գտել նրա բանավոր ստեղծագործությունների մեջ, եղել է անեծքն ու պարսավանքը: Ժողովուրդն ի խորոց սրտից անիծել է իր ոսոխներին, հավատալով իր խոսքի ուժին, վերջինիս կախարդական զորությունն ու ազդեցությունը: Իր անեծքի սուր խայթով խոցելով թշնամուն, նա դատարկել է նրա վրա իր մեջ կուտակված մաղձն ու թույնը, և զրանով իսկ, մասամբ, թեթևացել հոգեպես:

Այսպես օրինակ, իր գութանի երգերից մեկի մեջ հայ գյուղացին նշում է իր դառն քրտինքի արդյունքը տանելու եկած այլազգի կողոպտիչներին.

«Տղա, հորու բերան բաց.

Հասոն ու թալոն ա եկած՝

Սև ջուր դա ուրանց աչաց...»¹

Մի ուրիշ տեղ, իր խաղիկներից մեկում, հայ գեղջ-կուհին անիծել է Գյանջայի (Շուշվա) հայ բնակչու-

¹ Էմինյան ազգագրական ժողովածու, հատոր 2, էջ 140:

Թյան արյունախում դահիճներից մեկին, դավադիր ու
նենդ պատմական հայտնի Փանահ խանին, որը բան-
տարկել և բանտում «մաշել» է նրա սիրած յարին.

«Գյուլբա կանեմ, խաշար ա,
Թըխածս յարիս պաշար ա.
Փանահ խան, քու մար մեռնի,
Իմ յարս խէ՞ մաշալ ա»:¹

Մի երրորդ տեղ, հայ ժողովրդի տարազիր դավա-
ներից մեկը, ցավ ի սիրտ, անեծք է կարդացել հայ-
բնի եզերքից իրեն բնավեր անող «դուշմանի» հաս-
ցին.

«Դուշման, լեզուդ պապանձի,
Լերդ ու Թոքըդ խանձի,
Որ սարե-սար, քուե-քոլ
Չըզըցեիր դու ընձի»:²

Եվ այսպես շարունակ:

Լինելով ժողովրդական անեծքի անմիջական ա-
ռարկան, Թշնամին միաժամանակ հանդիսացել է նաև
այդ անեծքի փոխաբերության ատաղձը: Մեկին խո-
ցելու համար ժողովուրդը, հաճախ, ավելի խիստ բան
չի գտել ասելու, քան ցանկալ՝ տեսնել նրան պատժված
ու պատուհասված Թշնամու կողմից: Այսպես օրինակ,
իր ախոյանին անիծելիս Թիֆլիսեցի հայն ասում է՝
«Ախտա խանի դադարին (պատիժ) գաս», — ակնարկե-
լով Թիֆլիսն ավերող հայտնի Ախտա խանին, որը

¹ «Ազգագրական հանդես», գիրք Դ., էջ 114:

² Աղ. Մխիթարյան, Տաղեր ու խաղեր, Աղեքսանդրոպոլ,
1900 թ., էջ 190:

«հետո եղել է Ադա Մահմադ խան, անցյալ դարի վերջին, և զանազան տանջանքներ տալով ժողովրդին, ստիպել է ցույց տալ յուրյանց գույքը»:¹ Նույն կերպ վանեցի գեղջիկունին իրեն «որբեւայրի» նախատականը տվողին կամենում է տեսնել գերված պարսից նվաճողների կողմից.

«Ով ձիկ ասի որբեւների,
էրթա ընկնի աջմու գերի»:²

Այսպես և ուրիշները:

Այս կամ այն կոնկրետ թշնամու հասցեին հակահանձանման ուղղված նզովքների հետ հայ ժողովրդի անեծքաշարում քիչ չեն նաև ընդհանրապես թշնամուն ակնարկող այնպիսի պարսավական ոճերն ու արտահայտությունները, ինչպիսիք են՝ «Դուշմանի սըրին ռաստ գաս», «Չար թշնամին փաթթե պոլորտ»³ և այլն:

Անեծքի ու պարսավանքի հետ հայ ժողովուրդն իր թշնամիներին խոցել է նաև իր բանավոր խոսքի ոչ պակաս սուր ու դիպուկ մի ուրիշ զենքով—երգիծանքի միջոցով: Հայկական բանահյուսությունը բավական հարուստ է թշնամու հասցեին ուղղված երգիծական բնույթի մեծ ու փոքր հորինվածքներով (երգ, ասմունք, առակ և այլն), որոնց մեջ ծաղր ու ծանակի

¹ Վ. Տեր-Աղեբաանդրյան, Թիֆլիսեցոյ մտավոր կյանքը, Թիֆլիս, 1885 թ., էջ 186:

² Վ. Շերեմց, Վանա սող, Բ. մաս, 1889 թ., Թիֆլիս, էջ 42:

³ Արմանդ Լալույանի 1915—1916 թ.թ. բանահյուսական գիտ. աշխատի անալիս նյութերից. ձեռագիր №Ձ 22, 25:

են հնթարկվում նրա (թշնամու) հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, անձնական՝ բարոյական ու ֆիզիկական հատկությունները և որոնց միջոցով ժողովուրդն արտահայտում է իր ատելությունն ու վրեժը նրա նկատմամբ:

Բերենք մի երկու բնորոշ օրինակ միայն:

Սոսելով հայոց Սմբատ զորավարի քաջարի նիզակակից Վարազ Պալունու կողմից պարսից բանակին տրված մեծ ջարդի մասին, Դ-րդ դարի հայ պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանն իր Պատմության մեջ բերում է ռազմի դաշտի մոտակայքում ապրող հայ գեղջուկների հորինած հետեյալ սուր երգիծականը, որի մեջ նրանք մեծ սրամատությամբ ծաղրի են ենթարկում թշնամուն՝ վերջինիս տված անթիվ զոհերի համար. «Կերան զազանք զմարմինս զիականցն Վարազայ և զիրացան: Կուզ կերեալ, ուռաւ որպէս՝ զարջ, և աղուէս հալարտ եղև քան զառիւծ: Գայլ քանզի շատակեր էր, պայթեաց, և արջ, քանզի զոր ուտեն՝ չմնայ առ ինքն, ի սովոյ մեռաւ: Անգեղք, քանզի ագահք էին, նստան և այլ ոչ կարացին վերանալ, մկունք քանզի շատ կրեցին ի ծակսն՝ ոտքն մաշեցան»:¹

Թշնամու դեմ ուղղված ժողովրդական երգիծանքի բավական թունոտ ու սուր մի այլ նմուշ է Մսրա Մելիքի հարկահան Կողբադնի ծաղրը «Սասնա ծռեր» էպոսում: Վեպի անխտիր բոլոր վարիանտներում պատմվում է, թե ինչպես Մսրա կանայք տեսներով Սասունից դատարկաձեռն ու պատուհասլած վիճակում

¹ Յով. Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1832 թ., էջ 42:

Վերադարձող պարծենկոտ ու շաղակրատ կողբադներն,
հրգով ասում են.

«Խուլբաշի ջան, խուլբաշի,
Իդա դիեն գացիր քընց դեւ գաղան,
Ըն դիեն եկար քընց շուն վազան.
Մզրադդ է վիզդ՝ քընց շան խառան,
Բերանդ է բաց քընց պատուհան,
Բերենդ կերթա քընց չորկի տըկի թան,
Ճանճեր վըրեն կապած քարվան»:¹

Ուշադրով է այստեղ, հատկապես, այն հանգաման-
քը, որ հայ ժողովուրդը թշնամուն ծաղրել է տալիս
իրեն իսկ հայրենակիցներին: Եւ դա ոչ միայն տա-
րօրինակ ու անրնական չի հնչում, այլև կրկնապատ-
կում է ժողովրդական երգիծանքի ուժը: Հայերի հետ,
մտքիք ևս չեն սիրում կողբադներն, որովհետև նա
Մելիքի կամակատար կույր գործիքն է, այն Մելիքի,
որը ոչ միայն չի ապահովում նրանց համար խաղաղ
ու հանգիստ կյանքի պայմաններ, այլ, ընդհակառակը,
զուտով կովի դաշտ է քշում նրանց, ենթարկելով անա-
սելի փորձություններին:

Ատելությունը թշնամու նկատմամբ, որքան էլ
խորը լինի այն, երբեք չի խախտում ժողովրդի հա-
վատարակչությունը: Ատելով թշնամուն, նա չի կու-
րանում իրականության հանգեպ: Նա իրեն համախոհ-
ներ ու ցավակիցներ է գտնում նաև թշնամու բանա-
կում:

Թշնամու դեմ հայ ժողովրդի մղած կրավորական

¹ Գ. Սրվանճյանց, Գրոց-Բրոց, էջ 161:

պայքարի զենքերից մեկն էլ եղել է կրոնը: Դժվարա-
նալով ռազմի դաշտում հաղթահարել իր ախոյաններին,
գերակշիռ ուժերը, նա հաճախ դիմել է գերբնական,
հրաշալի ուժերի գործւթյանը՝ աստծու, Քրիստոսի,
սրբերի և խաչի օգնության: Ըստ ձևի լինելով կրո-
նական, ըստ էության այդ պայքարը կրել է հասա-
րակական-քաղաքական մաքառման բնույթ:

Հայկական ավանդական բանահյուսությունը բա-
վական հարուստ է այնպիսի ստեղծագործություննե-
րով, որոնց մեջ ցայտուն կերպով արձագանք են գտել
այդ պայքարի դրվագները: Բերենք մի բնորոշ օրի-
նակ միայն:

Իր վիպական բնույթի չափածո երկերից մեկի մեջ,
որը հայտնի է «Կարոս խաչ» անունով, և որը հասել է
մեզ մի շարք տարբերակներով, հայ ժողովուրդը խորը
հավատով և մեծ ջերմեռանդությամբ վիպերգում է
այն մասին, թե ինչպես հայոց հրաշագործ «Կարոս»
կոչված խաչը չարաչար պատժում է ժողովրդի սրբու-
թյան վրա ձեռք բարձրացնող այլադավան բռնա-
կալին:

Քառասուն հոտաղներ դաշտում մի բողե (բանջարի
տեսակ) խաչ են շինում և սկսում են երկրպագել
նրան: Երկնային գորությամբ խաչի մեջ շնորհք է
իջնում, «քյառսուն ձեռաց մեջեն, խավքու պես»¹ թըռ-
չում, նստում է Կարոսի (նեխուրի) ածվի մեջ և դառ-
նում Կարոսե խաչ: Ժողովուրդը մեծ թափուրով բերում,
դնում է այն գյուղական տաճարի մեջ:

«Ցերեկ խով կաներ վեր էն գեղին,

Գիշեր լուս կամար կապեր վեր տաճարին»:¹

¹ Սյոս հեռագա բոլոր մեջբերումներն արված են հետևյալ

Հրաշալի Կարոս խաչի համբավը, գյուղական գզրի
մատնությամբ, հասնում է պարսից խանին կամ քուրդ
պարոնին (ըստ այլ վարիանտների): Վերջինս ուղար-
կում է իր մարդկանց (Ալուն և Մահմադին), որպեսզի
բերեն Կարոս խաչը, ասելով՝

«Էն խաչ չի վելե՝ խայոց աղզին,
էն կը վելի քյուրդ պարոնին,
էն խաչ չի վելե խայոց տաճարին,
էն կը վելի իմ դիվանին...»:

Սակայն նրանց «առաքելությունը» ասպարեյուն է
անցնում: Կարոս խաչը կատաղեցնում է նրանց.

«Կատղավ Ալին, կատղավ իր ձին.
Դարձավ կերավ իր ձիու ցին.
Կատղավ Մահմադ, կատղավ իր ձին,
Ատամն առավ թևի կաշին...»:

Քուրդ պարոնը զորք է ուղարկում հայերի դեմ:
Վարոս խաչի անեծքով թշնամու զինվորներն սկսում
են կոտորել իրար.

«Առջինն դարձավ վեր հետինին,
Հետին դարձավ վեր առջինին,
Ջանդկե բերդ կայնավ մեջ կես դաշտին,
Արուն գետ դարձավ մեջ կես դաշտին»:

Վրթերից. Հ. Աձեմյան, Ծաղկաքաղ Վասպուրականի հայ ժողու-
վրդական բանահյուսության, Էջմիածին, 1917 թ., էջ 23—34.
Գ. Հովսեփյան, Փշրանքներ ժողովրդական բանահյուսությու-
նից, Թիֆլիս, 1893 թ., էջ 12—16: Կոմիտաս վարդապետ
և Մ. Արեղյան, Հազար ու մի խաղ, Բ. հիսնյակ, էջ 87—97:

Գաղաղած թշնամին ուզում է նոր զորք ուղարկել
հայոց ազգի դեմ, սակայն այդ էլ արդյունք չի տա-
լիս.

«Բերդ էրերաց վեր իր հիմին,
Կատղավ պարոն մեջ իր բերդին,
Ջին էլ կատղավ մեջ ախոռին,
Կատղավ մանուկ օրորոցին,
Կատղավ խանում մեջ իր օդին,
Կաթն էլ կատղավ մեջ պղնձին.
Կատղավ գլիր մեջ իր գոմին,
Դարձավ կերավ միսն իր անձին»:

Չղջում է քուրդ պարոնը, մատաղ է խոստանում
Կարոս խաչին իր շարժական ու անշարժ գույքը, բայց
խաչը չի ընդունում նրա ղղջումը.

«Քուրդ պարոնի բերդ ավերեց,
Աշխարհ թափան եկան վերան.
Հիվանդացուց էն շուն գզրին,
Կերն ընկավ գզրի բերան,
Մեռավ, տարան լեշ խորեցին,
Շներ հանին, տարան, կերան»:

Համապատասխան պատմական տեղեկություններ
բացակայության պատճառով մենք հնարավորություն
չունենք որոշելու «Կարոս խաչ» վիպերգի ոչ հորինման
ժամանակաշրջանը և ոչ էլ նրա հիմքում ընկած պատ-
մական կոնկրետ դեպքերն ու դեմքերը: Մեզ մնում է
ընդունել այն իբրև մի վիպական-գեղարվեստական
ընդհանրացում այլազգի ու այլադավան բռնակալների
դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի, որին հաճախ առիթ

են տվել հիշյալ բռնակալների կողմից Հայաստանում հաճախակի կատարված ավերն ու ավարը, մասնավորապես եկեղեցիների ու վանքերի կողոպտումը և կրոնավորների խոշտանգումը (տես նաև Մարութա վանքի ավերման պատմությունը «Մասնա Ծռեր» էպոսում, և այլն):

Հայկական բազմադարյան բանահյուսության մեջ շատ ավելի խորը և բազմակողմանի արձագանք է գտել թշնամու դեմ հայ ժողովրդի մղած ռազմական պայքարը, նրա դարավոր ու անլուելի զինված մաքառումը:

Ձնայած իր համեմատաբար փոքր թվին, լինելով հայրենասեր ու ազատատենչ մի ժողովուրդ, հայ ժողովուրդը երբեք կամովին հանձն չի առել օտարեկրյա բռնակալների բերած ստրկության ստորացուցիչ ու ծանր շղթաները: Լցված անհուն ատելությամբ ու վրեժով դեպի թշնամին, և ոգեշնչված իրենց գործի արդարության բարձր գաղափարով, հայ ժողովրդի անձնվեր ու խիզախ դավակները ղենքը ձեռքներին միշտ աննկուն և համառ պայքար են մղել նրա դեմ:

Հայկական բանահյուսությունը, մասնավորապես նրա վիպական բաժինը, ոչ այլ ինչ է, բայց եթե այդ բանահյուսությունն ստեղծող ժողովրդի՝ արտաքին թշնամու դեմ մղած ազատագրական-պաշտպանական կռիվների և ժողովրդական հերոսների տարած փայլուն հաղթանակների գեղարվեստական, բանավոր պատմությունը: Հիշենք այդ պատմության առավել խոսուն դրվագները՝ «Հայկի և Բելի» առասպելը, «Տիգրանի և Աթահակի» վեպը, «Արտաշեսի և Երվանդի» պատմությունը, «Շապուհի և Մուշեղի» զրույցները, և այդ

բոլորի գլուխ-գործոց «Սասնա ծռեր» հերոսական դյու-
ցազնավեպը:

Թշնամու դեմ իր հերոսների տարած հաղթանակի
մասին ժողովուրդը վիպել է ոչ միայն այն ժամանակ,
երբ նրանք հաղթել են ռադմի դաշտում, այլև, հա-
ճախ, այն դեպքերում, երբ նրանք ստիպված են եղել
տեղի տալ Թշնամու գերակշիռ ուժերի առաջ, երբ
վերջինս ավերել ու ավարել է նրանց հայրենի երկիրը:
Զափազանց բնորոշ է այս տեսակետից հայկական վի-
պական բանահյուսության գլուխ-գործոց «Սասնա
ծռեր» էպոսը: Ստեղծվելով Խոթենի Հովհաննի գլխավո-
րությամբ Սասնո աշխատավոր բնակչության՝ արա-
բական Յոսուֆի ոստիկանի հսկայական բանակի դեմ
տարած փայլուն հաղթանակի առթիվ (851 թ.), վեպը
ոչ միայն չի մոռացվել այդ ապստամբությանն անմի-
ջապես հաջորդող արյունարբու Բուղայի արշավանքի
ժամանակ (852 թ.), (երբ նրա կողմից հերթով ճնշվել
են Հայաստանի տարրեր գավառներում ծագած ժողո-
վրդական ապստամբությունները, կոտորվել, գերեվար-
վել են այդ գավառների բնակիչները և հրի ու սրի
է մատնվել ողջ Հայաստանը), այլև կենդանի մնալով՝
պատմվել է ժողովրդի մեջ, ոգևորել նրան, և զնալով
ավելի մշակվել ու ձևավորվել: Այս, առաջին հայաց-
քից տարօրինակ երևույթը, որը թվում է թե չի հա-
մապատասխանում ժողովրդական ստեղծագործության
ռեալիստական ընդհանուր ոգուն, ըստ էության
բխում է այդ ոգուց և բացատրվում է ժողովրդին
հատուկ առողջ օպտիմիզմով, նրա՝ իր վերջնական
հաղթանակի մասին ունեցած վառ հավատքով, մի հա-
վատք, որն իր ուժեղ արձագանքն է գտել միշտ նույն

ժողովրդի բանավոր ստեղծագործության մեջ, և որի մասին Ա. Մ. Ֆորկին ասել է. «Ֆոլկլորին կատարելապես խորթ է հոռետեսությունը, չնայած այն փաստին, որ ֆոլկլորն ստեղծողները ծանր կյանք են ունեցել, և նրանց տանջալից ստրկական աշխատանքը իմաստագուրկ են դարձրել շահագործողները, իսկ անձնական կյանքը եղել է իրավագուրկ ու անպաշտպան: Մակայն, չնայած այդ բոլորին,՝ կոլեկտիվին հատուկ է եղել անմահության գիտակցությունը և այն համոզմունքը, թե նա կհաղթանակի իրեն թշնամի բոլոր ուժերին»:¹

Ճշմարտացիորեն արտացոլելով իր մեջ թշնամու բռնակալական, արյունոտ ու դավադիր էությունը, ինչպես նաև այն պայքարը, որ մղել է ժողովուրդը նրա դեմ, հայկական հին բանահյուսությունը միաժամանակ հանդիսացել է այդ պայքարի կարևոր զինքերից մեկը: Հայ շինականն ու ռամիկը դարերի ընթացքում իրենց պապենական սուրբ օջախի շուրջը՝ լսելով իրենց իսկ ծոցից դուրս եկած ժողովրդական վիպասանների ու գուսանների առասպելներն ու զրույցները, վեպերն ու երգերը՝ իրենց հայրենիքի ոխերիմ թշնամիների մասին, խորը ատելությամբ են լցվել նրանց նկատմամբ: Այդ առասպելներն ու զրույցները, վեպերն ու երգերը բորբոքել են նրանց մեջ սրբազան վրեժի ու արդար ցասման հուրը, նոր լիցք տվել նրանց՝ իրենց ժամանակակից թշնամիների դեմ պայքարելու համար:

¹ Մ. Ֆորկի, *Խորհրդային գրականության մասին*, Երևան, 1934 թ., էջ 32—33:

Փոխվել են ժամանակները: Հայ ժողովուրդն այսօր ապրում է բոլորովին այլ կյանքով: Նա այժմ ունի իր նոր հերոսներն ու ոսոխները: Ժամանակների հետ փոխվել է նաև ավանդական հայ բանահյուսության բովանդակությունը: Հայոց նորագույն գուսաններն ու վիպասանները հիմա պատմում ու երգում են իրենց ժողովրդի այդ նոր կյանքի ու պայքարի, նրա նոր հերոսների ու ոսոխների մասին:

Ժամանակակից հայկական բանահյուսության մեջ այսօր գծազրվում է հայ ժողովրդի նորագույն թշնամու, նրա խաղաղությունը վրդովող և ստեղծագործ աշխատանքը խանգարող արյունլիակ Հիտլերի ճիվաղային կերպարը:

Армянский Филиал Академии Наук СССР
Институт Литературы и языка

А. ГАНАЛАНЯН
ОБРАЗ ВРАГА В ДРЕВНЕАРМЯНСКОМ
ФОЛЬКЛОРЕ

(На армянском яз.)
Издание Армфан. Ереван, 1943 г.

ՎՋ 03318, պատվեր 724, հրատ. № 200, տիրաժ 3000.

Ստորագրված է տպելու 14 հոկտեմբ. 1943 թ.

ՆԴԺԿ Վարչատրամի տպարան, Երևան.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԼԽԱՎՈՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳԱՆ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԳԻՏ. ԳՐԱԴ.

FL0042120

[404]

ԳԻՆԸ 4 ՌՈՒԲ.

1447/50-57
30